

המאמר מציג את המודלים לקליטת מהגרים מהקמת מדינת ישראל ועד ימינו, החל ממדיניות כור ההיתוך ועד קבלת הקיום של זהות רב תרבותית.

החברה הישראלית - חברת מהגרים מחברת: קרין תמר שפרמן

מבוא

מתקומתה של מדינת ישראל ועד ימינו חלו תמורות דמוגרפיות מהותיות בחברה הישראלית, בשל גלי העלייה שהגיעו אליה במשך השנים. גלי העלייה אשר הגיעו ארצה, כל אחד ומאפייניו הייחודיים לו, נאלצו להתמודד עם קשיי הקליטה בחברה מתהווה, חברה המתפתחת ומשתנה כל העת; במהלך השנים הללו גם התרחש שינוי בשיח החברתי-תרבותי-פוליטי הישראלי – וממדיניות **כור היתוך**, אשר שאפה לכינונו של קולקטיב ישראלי אחיד ומאוחד, התפתח תהליך **פלורליסטי** המדגיש את האינדיווידואליזציה והפרטיקולריות, והמקבל את קיומה של הזהות הרב-תרבותית. בהתאם לזאת, **כל אחת מן העליות המרכזיות התקבלה בחברה באופן שונה, ואופן זה השפיע על תהליך קליטתה, הטמעתה ושילובה בחברה הישראלית.**

מודלים של קליטת מהגרים

ישנם כמה מודלים של קליטה תרבותית, וכל אחד מהם מציג תוצאה שונה של תהליך הקליטה:

•לפי **מודל האסימילציה (היטמעות)**, (המהגרים מאמצים את ערכי התרבות השלטת, אם מתוך רצונם החופשי ואם מתוך כניעה לתביעותיה של החברה החדשה, במטרה להידמות לבני החברה הדומיננטית.

•לפי **מודל האינטגרציה (שילוב)**, (המהגרים מאמצים חלק מן הדפוסים התרבותיים החדשים של החברה הקולטת, אך בה בעת הם שומרים על חלק מן הדפוסים של תרבותם הישנה, בשל הרצון לשמור ולו באופן חלקי על זהותם הקודמת ובשל הצורך בהמשכיות, שייכות והערכה עצמית.

•לפי **מודל הסגרגציה (התבדלות)**, (המהגרים שומרים על דפוסים ההתנהגות הישנים שלהם, ואינם מאמצים את הדפוסים החדשים של החברה הקולטת. לרוב מודל מסוג זה בא לידי ביטוי כאשר קבוצת הרוב בחברה השלטת מסרבת לקבלם, או בשל התנגדותם לתרבות של החברה החדשה.

•לפי **מודל המרגינליזציה (שוליות)**, (ההלם התרבותי שהמהגרים החדשים סובלים ממנו מוביל לתחושות של אבדן, ניתוק, אי-שייכות וניכור. בשל כך המהגרים אינם מצליחים ליצור קשר עם החברה הדומיננטית, ונדחקים לשוליה.

מעבר למודלים אלו, יש להתחשב במאפיינים הייחודיים של אוכלוסיית המהגרים ובתמורות הכלכליות, הפוליטיות והתרבותיות אשר חלות בחברה הקולטת. לשילוב של גורמים אלו יש השפעה מכרעת לא רק על תהליך הקליטה, אלא על החברה כולה.

שנות החמישים: העלייה מאסיה ומצפון אפריקה

בסוף שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים של המאה העשרים הגיעו ארצה יהודים רבים בעליות המוניות, ולאחר מכן יוצאי אסיה ואפריקה היו כ-40% מהאוכלוסייה היהודית בישראל. השינוי הדמוגרפי שהתרחש בחברה הישראלית לא זכה לביטוי במבנה חלוקת הכוח, והאליטה השלטת נותרה אשכנזית ברובה.

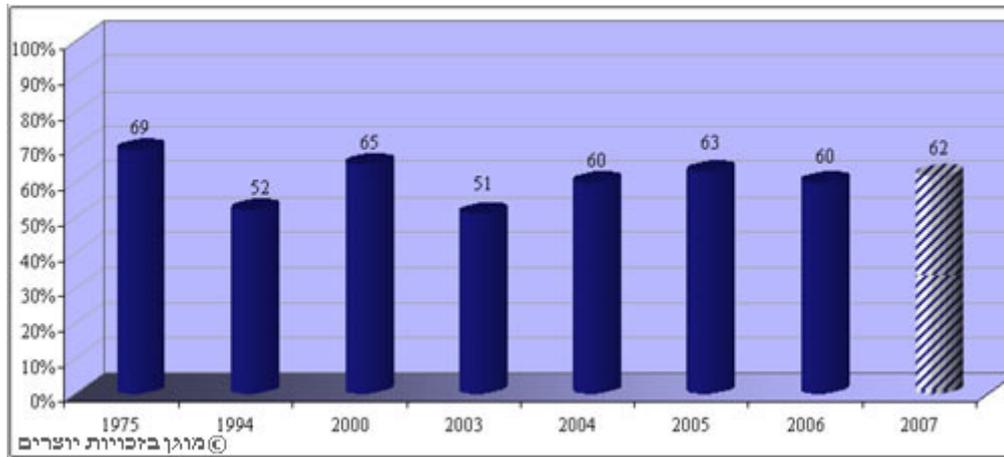
מאז העלייה ארצה בשנות החמישים סבלו המזרחים מהפליה פוליטית, ביטוי לכך ניתן בהיעדר ייצוג במוקדי הכוח והשלטון, והם מוקמו בעמדות הנמוכות בהכנסה, ברמת חיים ובתעסוקה. **תחושות הקיפוח והאפליה של יוצאי צפון אפריקה באו לידי ביטוי במאורעות ואדי סאליב (1959)** מאורעות אלו החלו כתוצאה מעימות מקרי בין תושבי השכונה לבין המשטרה, התלקחו במהרה והסלימו לכדי שורה של הפגנות אלימות ברחבי חיפה. אמנם היה זה אירוע חד-פעמי, אולם היו לו השלכות על החברה הישראלית כולה. ראשית, המאורעות הובילו לגידול בהצבעה בבחירות לכנסת בעד תנועת החירות בקרב רבים מהעולים מצפון אפריקה; שנית, מאורעות ואדי סאליב סימלו את תחילת התהוותה של תודעה מזרחית-מעמדית.

בראשית שנות השבעים החפיפה בין השסע העדתי לשסע הכלכלי-חברתי באה לידי ביטוי מובהק בהקמת תנועת הפנתרים השחורים. את התנועה הנהיגו בני הדור השני לעליית יוצאי צפון אפריקה ותושבי שכונת מוסררה בירושלים אשר ביקשו להביע את מחאתם על מה שראו כהתעלמות הממסד מבעיות חברתיות. כדי לממש את היעד המרכזי שהציבו לעצמם – צמצום הפערים הכלכליים-חברתיים – נקטו חברי הקבוצה אמצעים אלימים, ובהם הפגנות מחאה סוערות ועימות עם כוחות המשטרה. חברי התנועה יצאו לא רק נגד התנאים אשר העניקה להם המדינה בהשוואה לאשכנזים אשר נקלטו עמם יחד בראשית שנותיה של המדינה, אלא גם ביקשו להשוות את היחס אליהם ליחס שזכו לו העולים מרוסיה אשר הגיעו ארצה בראשית שנות השבעים, ולשם כך דרשו עזרה בשיפור התנאים של בני הדור השני של העולים מצפון אפריקה, שעדיין חיו בתנאי עוני. מצב זה הביא למתיחות קשה בין העולים החדשים (בשנות השבעים) לעולים הוותיקים (משנות החמישים), (ועל כך אפשר ללמוד מנתוני מדד הדמוקרטיה הישראלית (להלן תרשים 2) – לפיהם בשנת 1975 היה נתון שיא: 69% מהאוכלוסייה הגדירו את היחסים בין העולים החדשים לוותיקים לא טובים או לא טובים כלל.

אשר לתנועת הפנתרים השחורים, אמנם היא לא נחלה הצלחה גדולה מבחינה פוליטית, אולם בשל התהודה שהיא זכתה לה והמודעות החברתית-תרבותית שעוררה, שנות השבעים וראשית שנות השמונים היו מאופיינות במתחים חריפים בין האשכנזים למזרחים. על כך אפשר לראות להלן בתרשים 1: בשנת 1972, שנה לאחר קום התנועה, מחצית מן הציבור (51%) חשבו שהיחסים בין אשכנזים למזרחים אינם טובים או אינם טובים כלל. אמנם בשנת 1975 אחוז המשיבים על שאלה זו קטן במעט (45%), אך עדיין נותר גבוה.

תרשים 1

יחסים בין אשכנזים למזרחים 1972-2007, לא טובים ולא טובים בכלל (מדגם בקרב יהודים בלבד - אחוזים)

מתוך "מדד הדמוקרטיה 2007 לכידות בחברה שסועה, ע' 70, תרשים 44.

בשנת 1977 הוענק ביטוי פוליטי למחאתם של יוצאי עדות המזרח, בהצבעתם למפלגת הליכוד לכנסת התשיעית. בני הדור הראשון והשני חשבו שהליכוד בהנהגתו של מנחם בגין ייצג את האינטרסים שלהם נאמנה ויוביל לצמצום האי-שוויון החברתי-כלכלי, והם העניקו לו את קולם. ייתכן שתחושת הניצחון היא אשר השרתה אווירה מפויסת יותר; ובשנת 1978, שנה לאחר המהפך הפוליטי, רק 38% מאזרחי ישראל הגדירו את היחסים בין האשכנזים למזרחים לא טובים או לא טובים כלל.

אולם, לאחר רגיעה זמנית זו, עם החרפת המשבר הכלכלי בראשית שנות השמונים, גדלו גם הפערים החברתיים-כלכליים. תמורות אלו טמנו בחובן גם הרעה במוקד החיכוך בין אשכנזים למזרחים, ובשנת 1981 44% מהציבור הגדירו את היחסים בין שתי הקבוצות הללו לא טובים או לא טובים כלל.

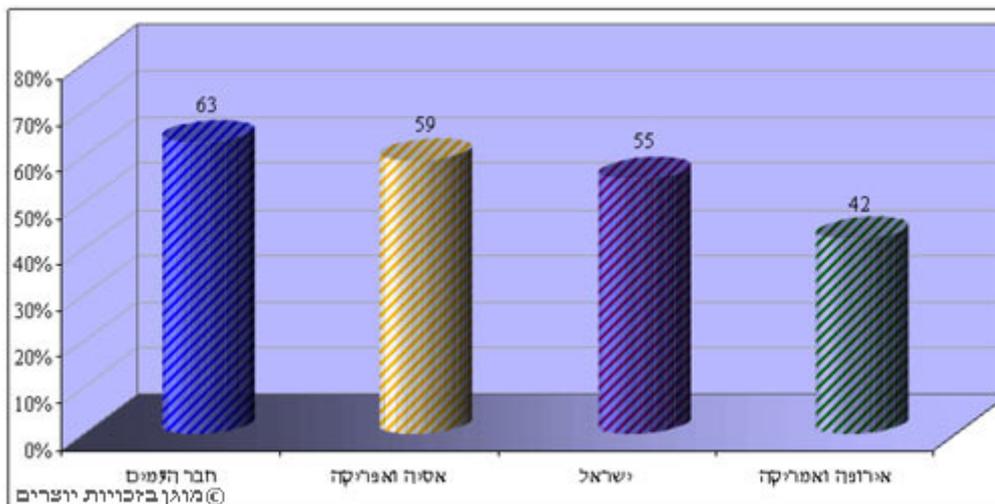
במהלך שנות השמונים והתשעים חל שינוי בזירה הפוליטית-חברתית עם הקמתן של מפלגות עם מאפיינים דתיים-עדתיים: בשנת 1981 קמה תמ"י (תנועת מסורת ישראל); ובשנת 1984 קמה תנועת ש"ס (התאחדות הספרדים העולמית שומרי תורה) במטרה להחזיר עטרה ליושנה. ש"ס גם היא קשרה בין השסע העדתי לשסע החברתי-כלכלי כאשר הגדירה את עצמה תנועה שמטרתה לתקן את האפליה הכלכלית והחברתית שסובלים ממנה, לדבריה, דורות של ספרדים בישראל. במהלך שנות התשעים הלך והתחזק כוחה של ש"ס, בד בבד עם החרפת המתח העדתי, ועמו המתח החברתי-כלכלי; בבחירות לכנסת החמש עשרה, אשר נערכו בשנת 1999 זכתה ש"ס ל-17 מנדטים, ועובדה זו ממחישה היטב את מרכזיותו של המתח העדתי, בשיח החברתי-פוליטי. ואכן, אם בשנת 1989 רק 21% מהאזרחים השיבו כי היחסים בין הקבוצות אינם טובים או אינם טובים כלל, ובשנת 1993 28% מהאזרחים השיבו כך, הרי בשנת 2000 חלה החרפה, ו-52% מהציבור בישראל חש כי השסע העדתי עודנו קיים וכי היחסים בין הקבוצות אינם טובים.

במהלך שנות האלפיים ניכרת יציבות יחסית, אם כי לא מעודדת, בדעות הציבור בנוגע ליחסים בין אשכנזים למזרחים: בשנת 2003 נרשם שיא – 57% סברו כי היחסים בין הקבוצות אינם טובים. אמנם בשנת 2004 חלה ירידה מסוימת בשיעורם של המשיבים שבחרו בתשובה זו (47%), אולם מאז השיעור הלך וגדל, ובשנת 2007 מעל מחצית מהציבור (55%) השיבו כי היחסים בין הקבוצות עודם אינם טובים.

ניתוח היחסים בין האשכנזים למזרחים בשנת 2007 על פי ארצות המוצא של הנשאלים מעלה תמונה דומה: כפי שאפשר לראות להלן בתרשים 2, לעומת 42% מהנשאלים ילידי אירופה ואמריקה המגדירים את היחסים בין אשכנזים למזרחים יחסים לא טובים, 59% מיוצאי אסיה ואפריקה מחזיקים באותה הדעה – פער של 17%. מעניין שיוצאי מדינות חבר העמים מדגישים אף יותר את הבעיות ביחסים בין אשכנזים למזרחים, ו-63% מהם מציינים כי היחס בין שתי הקבוצות אינו טוב (ייתכן כי הדבר קשור ליחס הדיפרנציאלי שהעולים ממדינות חבר העמים זוכים לו והוא אשר מביא להדגשת ההבדלים בין אשכנזים למזרחים, ועל פער זה ראו בהמשך).

תרשים 2

יחסים בין אשכנזים למזרחים על פי ארץ מוצא
לא טובים ולא טובים כלל (מדגם בקרב יהודים בלבד: באחוזים)

אם כן, העלייה מצפון אפריקה של שנות החמישים השתלבה בחברה הישראלית, אולם **השסע העדתי עודנו חלק מרכזי מהשיח הפוליטי הרווח בישראל** ועודנו משפיע על המצב החברתי-כלכלי בארץ ומושפע ממנו.

שנות השמונים והתשעים – עליית יהודי אתיופיה

העלייה מאתיופיה הגיעה ארצה בשני גלים מרכזיים:

1. בשנות השמונים עלו לישראל כ-17,000 יהודים, מהם כ-6,700 **במבצע משה** (נובמבר 1984 – ינואר 1985).

2. בשנות התשעים הגיעו ארצה עוד כ-45,000 עולים מאתיופיה, כ-14,000 **במבצע שלמה** (מאי 1991).

עלייתם של יהודי אתיופיה נתקלה גם היא בקשיים רבים, משום שבדומה לעלייה משנות החמישים, המאפיינים החברתיים והכלכליים של העולים הקשו על השתלבותם בחברה:

יהון אנושי: חלק גדול מהעולים היו חסרי השכלה, רובם עסקו בחקלאות, והיכרותם עם מסגרות חינוך ותעסוקה בחברה מודרנית הייתה מצומצמת. נתונים אלו, בשילוב הקושי ברכישת השפה העברית, עיכבו את השתלבותם של העולים בתעסוקה, ואחוז הבלתי מועסקים והמובטלים גבוה מאוד בהשוואה לשיעורם באוכלוסייה היהודית.

ימבנה משפחתי: מבנה המשפחות יוצאות אתיופיה שונה מהמבנה של משפחות ישראליות ותיקות – מספר הילדים בהן גדול מאוד, ויש משפחות חד-הוריות רבות. כמו כן ישנם שני מאפיינים כמעט בלעדיים של משפחות יוצאות אתיופיה: משפחות חד-הוריות עם שלושה ילדים ויותר ואבות רבים מעל גיל 65 לילדים מתחת לגיל 18.

יזיקה יהודית: יהדותם של בני אתיופיה, המכונים 'ביתא ישראל', הייתה שנויה במחלוקת בקרב רבנים ופוסקי הלכה בשל דפוסי ההתנהגות הדתיים הייחודיים להם. כדי להחיל את חוק השבות על יהדות אתיופיה, פסק הרב עובדיה

יוסף כי אפשר להכיר ביהדותם לאחר טקס חידוש הברית (מעין טקס ברית מילה מצומצם). נוהל זה עורר סערת רגשות עצומה בקרב רוב העולים, והסירוב להכיר ביהדותם העמיק את תחושת הניכור שלהם בחברה הישראלית.

קליטת עולי אתיופיה בישראל התרחשה בזמן שהחברה הישראלית ניצבה בפני אתגרים חברתיים, כלכליים ומדיניים מהותיים: גל העלייה ממדינות חבר העמים, רמת האבטלה הגבוהה, התרחבותם של פערים חברתיים וגידול בהיקף העוני. מגמות אלו השפיעו על מצבם של יוצאי אתיופיה ועל התנאים שהם נדרשו להתמודד עמם בתהליך קליטתם בארץ.

ייתכן כי בשל תחושות הניכור והבידוד, כמו גם הריחוק הגאוגרפי של מקומות יישובם החדשים ממרכז הארץ, בעת בואם ארצה לא נרשמה הרעה במערכת היחסים בין עולים חדשים לוותיקים, וכפי שאפשר לראות מנתוני מדד הדמוקרטיה, בשנת 1994 רק 52% מהאוכלוסייה הגדירו אותה לא טובה, נתון נמוך באופן יחסי (ראו להלן תרשים 3). אולם, עם השנים המודעות לתחושות הקיפוח וההפליה החלה להתחזק בקרב יוצאי אתיופיה, והדבר בא לידי ביטוי בפרשת תרומות הדם, שבמסגרתה הושמדו כמעט כל מנות הדם שתרמו יוצאי אתיופיה, בלא ידיעתם, מחשש שהתרומים נגועים במחלות זיהומיות. הפרשה זכתה לאחת המחאות הציבוריות הסוערות ביותר, בעיקר משום שמדובר בקהילת יוצאי אתיופיה, שכן הם נחשבים למתונים. מוקדם מדי לקבוע מה יעלה בגורלה של קהילה זו, ואם תצליח להיקלט בחברה הישראלית, שכן גם היום, כשני עשורים לאחר העלייה, רבים מעולי אתיופיה עדיין לא השתלבו באופן אינטגרלי בחברה הישראלית.

שנות התשעים: העלייה מחבר העמים

בשנים 1990–2005 עלו לישראל 1,100,000 עולים, מהם כ-860,000 ממדינות חבר העמים, והם הגדילו את האוכלוסייה ב-35%. נוסף על ממדיו של גל עלייה זה, הוא ייחודי גם בשל מאפייניו החברתיים-תרבותיים:

ימניעים לעלייה: המניעים לעלייה מחבר העמים לא נבעו בהכרח ממניעים ציוניים, אלא גם היו טמונים בחשש מאנטישמיות ובעיקר הם היו תוצאה של התמורות אשר התחוללו במדינות חבר העמים לאחר נפילת הקומוניזם – שינויים אלו הביאו למשברים פוליטיים, כלכליים וחברתיים ויצרו חשש להחרפת המשבר בתחומים אלו בעתיד. בשל כך היוצאים ממדינות חבר העמים בשנות התשעים לישראל לא התכחו לרקע החברתי-תרבותי שבאו ממנו, ההפך הוא הנכון: הם המשיכו לראות בו מאפיין דומיננטי של זהותם והגדרתם העצמית, גם אם נאלצו להגר.

הון אנושי: בניגוד לעליות האחרות, לעלייה בשנות התשעים יש מאפיינים חברתיים-כלכליים של הון אנושי ברמה גבוהה: 55% מעולי שנות התשעים הם בעלי השכלה של 13 שנות לימוד ומעלה, כ-41% ממי שהגיעו בשנים 1989–1990 עסקו בארץ המוצא שלהם במקצועות אקדמיים, וכ-34% היו טכנאים ובעלי מקצועות חופשיים אחרים. בשנת 2000 ירדו שיעורים אלו בקרב העולים ל-27% ו-30%, בהתאמה.

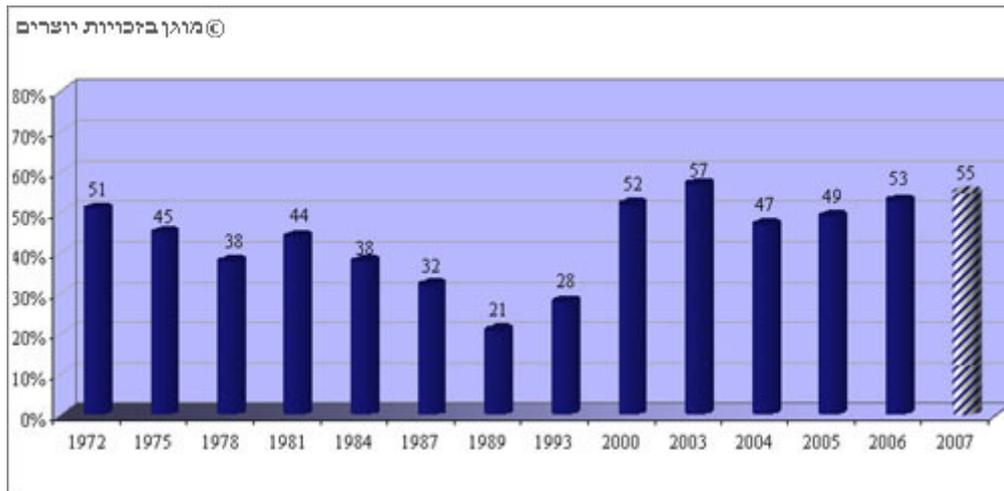
ברם, בעשור הראשון לעלייתם לא הצליחו העולים להשתלב בשוק העבודה הישראלי באופן התואם את כישוריהם המקצועיים, הם נותרו במעמד חברתי-כלכלי נמוך, וכך העמיקה תחושת הניכור וגברו חוסר רצונם וחוסר היכולת שלהם להשתלב בחברה הישראלית.

יזוהות יהודית: בשל לחצי השלטון הסובייטי ובידודם של היהודים בברית המועצות ממרכזים יהודיים אחרים, רבים מהם לא הכירו את הדת היהודית. אוכלוסיית העולים מברית המועצות חילונית בהשקפת עולמה – הן על פי הגדרתה העצמית, הן על פי אורח חייה, הן על פי עמדותיה בשאלות בנושא דת ומדינה. כמו כן, יש בקרבם עולים אשר אינם מוגדרים יהודים בהתאם להגדרות ההלכה, ועובדה זו גורמת לא אחת לחיכוכים בינם לבין האוכלוסייה הדתית והחרדית בישראל.

היקף העלייה, זיקתה לארץ המוצא והתרכזותה באזורי מגורים מסוימים, בשילוב תחושת הניכור שחשו העולים, הביאו למגמת הסתגרות חברתית-תרבותית בקרבם. בשנת 1994, לאחר שרבים מן העולים כבר הגיעו ארצה והחלו אט-אט להתבסס בה, נמצא כי בנוגע ליחסים בין עולים לוותיקים, 52% מהאוכלוסייה מגדירה את היחסים בין שתי הקבוצות לא טובים או לא טובים כלל (ראו להלן תרשים 3). כמו כן, מחקרים שבחנו את יחסה של האוכלוסייה הקולטת כלפי העולים החדשים התמקדו בשאלות מסוימות, לדוגמה: האם התושבים הוותיקים סבורים שהעלייה חיונית למדינה? והאם הם מוכנים לויתורים אישיים למען קליטת העלייה? ומהו מקומם של העולים בסדר העדיפויות הלאומי? ממחקריו של אלעזר לשם עולה כי בשנת 1986 סברו 82% מן הציבור שהעלייה חיונית, ובשנת 1992 רק 71% סברו כך.

תרשים 3

יחסים בין עולים חדשים לבין ותיקים, 1975–2007
לא טובים ולא טובים כל (מדגם בקרב יהודים בלבד, באחוזים)

מתוך: מדד הדמוקרטיה 2007 לכידות בחברה שסועה, ע' 69, תרשים 43.

כמו כן, המגזרים בציבור הוותיק מפתחים יחס דיפרנציאלי כלפי העולים. המגזרים העוונים ביותר כלפי העולים מחבר המדינות הם צעירים שגילים פחות משלושים, ילידי הארץ בני עדות המזרח, בעלי השכלה תיכונית חלקית ובעלי הכנסה נמוכה. למשל, מדד הדמוקרטיה הישראלית מראה כי כבר בתחילת גל העלייה מברית המועצות לשעבר נמצאו הבדלים מובהקים בנכונותם של בני העדות השונות לוותרים אישיים למען העלייה: 47% מיוצאי אסיה ואפריקה התנגדו לוותרים, לעומת 29% מיוצאי אירופה ואמריקה. על כן אין פלא שעם החרפתם של הפערים החברתיים-כלכליים במדינת ישראל הורעו היחסים בין העולים הוותיקים לחדשים, ובשנת 2000 65% מהחברה הישראלית הגדירה את היחסים לא טובים או לא טובים כלל.

סיכום – לאן הלאה ?

עד כמה הצליחה החברה הישראלית לקלוט את גלי העלייה? כאמור, גלי העלייה זכו לסוגים שונים של קליטה: מודל האסימילציה אשר היה מקובל בשנים הראשונות לאחר קום המדינה; השאיפה לאינטגרציה של עולי חבר העמים בחברה הישראלית; בשילוב הסגרגציה, הן מבחירה הן בכוח. יש לציין כי מכל המודלים שהוזכרו לעיל, בולט בעיקר מודל המרגינליזציה והוא מאפיין את המצב שהעולים מאתייפויה שרויים בו כעת.

קשיי העלייה שנתקלו בהם העולים עודם קיימים ונותנים אותותיהם מדי יום ביומו בחברה הישראלית, ברבדים מגוונים. גם היום אפשר לראות כי דעת הקהל אינה רואה באופן חיובי את היחסים בין שתי הקבוצות, וזהו עודנו שסע מרכזי בחברה הישראלית, ובשנת 2007 מעל מחצית האוכלוסייה – 62% – השיבו כי היחסים בין העולים החדשים לוותיקים עודם אינם טובים.

אין ספק שלפני החברה הישראלית ניצב אתגר מהותי, אתגר שהשלכותיו רבות ועצומות. רק ימים יגידו אם החברה תצליח להתגבר עליו, לאחד את השסעים בקרבה, ללבן את המתחים החברתיים, ללמוד להכיר את האחר ולקבל אותו, ולחזק את המרקם העדין של החברה הישראלית.

• קישור למאמר במקורו בכתב העת פנים

מקורות

- אייזנשטדט, ש"ג, תשמ"ט. החברה הישראלית בתמורותיה, ירושלים: מאגנס.
- אריאן, אשר, ניר אטמור, ויעל הדר, 2007. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2007: לכידות בחברה שסועה, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הורוביץ, דן, ומשה ליסק, 1990. מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס יתר, תל אביב: עם עובד.
- הורוביץ, תמר, ואלעזר לשם, 1998. 'יוצאי ברית-המועצות במרחב התרבותי בישראל', בתוך: משה סיקרון ואלעזר לשם (עורכים), דיוקנה של עלייה: תהליכי קליטתם של עולי ברית-המועצות לשעבר – 1990–1995, ירושלים: מאגנס: 291–333.
- יער, אפרים, וזאב שביט (עורכים), 2003. מגמות בחברה הישראלית, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- כהן-נבות, מרים, רות ברוך-קוברסקי, דגנית לוי, וצ'סלב קונסטנטינוב, 2007. תוכנית SPACE של הפרויקט הלאומי של עולי אתיופיה: סיוע לימודי ומרכזי הנוער – (2005–2007) מחקר הערכה: תמצית מחקר, מתוך אתר מאייירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל: לשם, אלעזר, 1993. 'האוכלוסייה הישראלית יחסה לעולי שנות ה-90', ביטחון סוציאלי 40: 54–70.

- סיקרון, משה, 1998. 'הדמוגרפיה של העלייה', בתוך: משה סיקרון ואלעזר לשם) עורכים), דיוקנה של עלייה: תהליכי קליטתם של עולי ברית-המועצות לשעבר – 1990–1995, ירושלים: מאגנס: 13–40 .
- סמוחה, סמי, 1993. 'שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל', בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל אביב: ברירות: 172–202 .
- פרס, יוחנן, ואלעזר בן-רפאל, 2006. קירבה ומריבה: שסעים בחברה הישראלית, תל אביב: עם עובד .
- שטרית, סמי שלום, 2004. המאבק המזרחי בישראל: 1948–2003, תל אביב: עם עובד .
- אתר הכנסת, [תוצאות הבחירות לכנסת התשיעית](#) (17 במאי 1977, כ"ט באייר תשל"ז):
אתר תנועת ש"ס [בכנסת](#)

ביבליוגרפיה:

החברה הישראלית - חברת מהגרים	כותר:
שפרמן, קרין תמר	מחברת:
, 2008 גליון 58	תאריך:
פרלמנט	שם כתב העת:
המכון הישראלי לדמוקרטיה	הוצאה לאור:
1. עורכת: ד"ר דנה בלאנדר (החל משנת. 2006)	הערות: